

ЕТАТИЗМ ЯК РЕЛІГІЙНЕ ВЧЕННЯ ТА ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

Висвітлені аксіологічні підвалини етатизму в світлі ідей християнського універсалізму та православного патріотизму. Окреслені догматичні й політичні перспективи цієї ідеології.

Вступ

Ціннісна контроверсійність сучасного суспільства виявляється у протистоянні не тільки поміж антагоністичними, але й спорідненими ідеологічними системами. Ці процеси посилюються, коли йдеться про право наступництва традиції, що виборюється її «нащадками» на одному ідейному полі. Осереддям такої боротьби стають окремі ідеологи, які через механізми довірливої контекстуальності пристосовуються учасниками протистояння до власних інтересів. Таку ситуацію спостерігаємо, зокрема, у випадку етатизму, найбільш суперечливої компоненти соціального вчення сучасного православ'я. На наш погляд, етатизм, значно підсилюючи локальні доцентрові явища у сучасному православ'ї, ускладнює інтеграцію православного світу. Дослідження сутності та соціальної значущості означених процесів потребує більш детальної дослідницької уваги, що й обумовлює актуальність статті.

Постановка завдання

Метою статті є соціально-філософський аналіз ціннісної парадигми етатизму в єдності її догматичної та політичної складових.

Аналіз публікацій

Парадигма етатизму є наріжним каменем соціального вчення сучасного православ'я й водночас малодослідженою науковою проблемою. Тією чи іншою мірою соціально-етичний дискурс етатизму розглядався М. Бердяєвим, С. Булгаковим, І. Ільїним, В. Соловйовим, П. Чаадаєвим, С. Франком тощо. Сучасне бачення цієї проблеми невіддільне від її цивілізаційного виміру, висвітленого в працях вітчизняних науковців В. Аверьянова, О. Дугіна, К. Костюка, Ю. Павленка, А. Панаріна, С. Хоружого, В. Щукіна тощо. У церковному середовищі ставлення до етатистських перспектив є досить неоднозначним. Це пояснюється існуванням в ньому різних за ступенем радикальності підходів до способів евангелізації суспільства, в тому числі із дискусіями щодо залучення до цих процесів інститутів держави. Серед найбільш помітних adeptів етатистської ідеології традиціоналістські та консервативно налаштовані С. Роуз, І. (Сничов), Кирило (Гундяєв) та інші. Ця частина православного кліру своїм завданням бачить радикалізацію християнських вимог до соціуму та реставрацію соціальної парадигми часів Візантійської імперії, тобто активне впровадження етатистського принципу взаємодії церкви, держави, народу. Більш ліберально налаштовані представники церкви, серед яких Михаїл (Мудьюгін), Антоній (Блюм), О. Мень, В. Новік наполягають на негативному впливі такої взаємодії

не тільки на евангелізацію суспільства, але на долю Вселенського православ'я.

Основна частина

Ідеологія етатизму передбачає тісну взаємодію влади та церкви, ототожнення православ'я з однією імперією й народом. Етатизм – політичне вчення, спрямоване на становлення (відродження) „православної держави” та „православної монархії” як єдино можливої моделі подальшого співіснування істинно вірних, що відбувається за умов визнання Імперії „не просто світським апаратом, а таємничим сотеріологічним організмом, що перешкоджає приходу антихриста” [13, с.64]. Етатистська ідеологія ґрунтується на вірі в бездоганність богословського знання певної церкви, коли намагання надати їй всевітнього значення наближає уявну перспективу політичного об'єднання „православних народів” під проводом „православного царя”.

Етатизм є атрибутом більш складного та розгалуженого ідеологічного комплексу візантизму. Тому корелюється з наступними вимогами цього комплексу: відновленням симфонічної взаємодії церкви та держави, політики й релігії; сприйняттям влади як способу релігійного служіння; відновленням християнської держави як монархії совісті; визнанням монарха субстанцією добра й світла, яка покликана християнізувати світ; підпорядкуванням релігії всіх сфер суспільного буття; визнання єдності національної традиції та Передання передумовою цілісного життя народу; визнанням єдності народу та влади (самодержавства) й відповідальності самодержця за власний народ; культивуванням ідеї православної держави і міжнаціональної єдності (імперії); визнанням месіанської ролі окремого народу бути шляхом порятунку для інших народів [8]. Тобто, соціальним тлом етатизму є радикальне проникнення релігії в усі сфери суспільного життя, тотальна християнізація політики, утвердження християнської імперії та перетворення християнства на єдину, державну ідеологію.

Слід розрізнати етатизм та християнський патріотизм. Корені останнього треба шукати ще в ранньому християнстві, коли християнина називали словом „лаїка” – член народу (від грецького „лаос” – народ), а християн ототожнювали з „новим народом”, відмінним від народів, які сповідували іншу віру. В період актуальної есхатології (кінець I – початок II століть) християнський патріотизм набув універсалістського характеру. Приналежність до християнської спільності не визначалась ні територіальними чи етнічними чинниками, а приналежністю до духовного континууму, коли «Немає вже Іудея, ні язичника (елліна); немає раба,

ні вільного; немає чоловічої статі, ні жіночої: адже всі ми одне в Ісусі Христі» (Гал.3;28). Універсалістський «дух» раннього християнства був пов'язаний із протиставленням реального суспільства (в якому живуть християни) та ідеального (до якого вони прагнуть). Усвідомлюючи невідповідність існуючої соціальної моделі принципам „небесної Батьківщини”, отці церкви намагалися зробити християн „закваскою” нового світу, „світільниками в світі для всіх народних мас, серед яких вони існують” [11, с. 211], а церкву – зразком миру та злагоди. Хоча у межах раннього християнства й не відбувалося заперечення локальних форм політичної організації, втім не лунало закликів до служіння «земній» вітчизні як втіленню вітчизни небесної.

Зародженню етатизму передували суспільно-політичні процеси в Римській імперії. Тут, починаючи з III століття, тривала християнізація, пов'язана з бажанням імператора об'єднати величезну державу іменем одного Бога та послабити глибоку духовну кризу римського соціуму. До кінця IV століття християнство затвердилося в якості офіційної релігії Імперії. Це призвело, говорячи словами Г. Флоровського, до „існування всеосяжного Християнського Суспільства – одночасно й Церкви, і Держави” [15, с. 265]. До речі, в цей період церквою були радикально змінені вектори діяльності й відкинуті апокаліптичні настрої ранньої общини. Виникла ситуація, коли „очікування нового світу було баналізовано обіцаннями посмертної компенсації за несправедливість”, і християнство з парадигми, яка становила певну загрозу для існуючого ладу, перетворилося на „силу соціальної консервації та політичного панування” [1, с. 226].

Становлення етатизму стало наслідком руйнування ідеї християнського універсалізму, що ґрунтувався на римській ідеї священної держави, об'єднаної єдиним Богом, єдиними цінностями та єдиною метою. Універсалізм Риму був побудований на обоженні не нації, а великої космополітичної держави, ідеологія якої була спрямована на подолання будь-яких національних відмінностей, визнання рівності всіх націй, які долучилися до культурних цінностей еллінізму. Політичні події IV століття малу визначальний вплив на розвиток етатистської ідеї. Так, на Сході Імперії встановилася міцна світська влада в особі імператора Константина, який, обстоюючи ідею єдності Бога, віри та держави, політичними засобами запобігав догматичним суперечкам всередині церкви. Внаслідок такої політики в Східній частині Імперії виникла ситуація, коли імператор став головуючим у справах церкви й визначав зміст християнської догматики і водночас духівництво прагнуло отримати підтримку держави, налаштувавшись на співробітництво з владою.

Окрім цього, в період перебування Константинополя під владою турків, християни перейняли турецький погляд на релігію. Згідно з ним християнство вважалось такою ж народною вірою греків, як магометанство турків. Турки розглядали християн як єдиний народ, очолений

Константинопольським патріархом. З огляду на величезний масштаб турецьких завоювань, унаслідок яких були захоплені майже всі православні землі, за винятком Росії, на більше, ніж чотири сторіччя „Агарянського полону”, православ'я стало чи не єдиним засобом згуртованості й самоідентифікації слов'янських народів. Саме цей період відомий в історії православ'я як епоха зростання релігійного патріотизму й навіть націоналізму. Відтак у ті часи православ'я перетворилося на національно-консолідуючу силу та стало фактором національно-визвольної боротьби.

Остаточно ідеологія етатизму оформилася внаслідок поділу імперії на Захід та Схід, а також під час існування Нікейського царства (XIII ст.). В цей період Східне християнство почало називатися грецьким, а Західне – латинським. В цей період релігійний патріотизм набув рис месіанства й почав тяжіти до „державницького” оформлення, що й ознаменувало його переродження на етатистську ідеологію. Розквіт візантійського етатизму був пов'язаний не лише з хрестовими походами, але й протиставленням правдивої (грецької) віри і неправдивої (латинської). Тому „якщо західний націоналізм передбачав самостійний розвиток церковного життя, мови кожної нації, то „Велика ідея” у витлумаченні греків передбачала співідування лише православної віри, плекання еллінської культури, грецької мови тощо” [13, с. 245]. Греки почали ототожнювати православ'я з власним народом та однією імперією, створивши монополію на православне віросповідання. При цьому поступово ставала вищою цінністю не християнська імперія (як раніше), а нація як основа утворення православної спільноти та осередок цієї імперії.

Відмінності між етатизмом та православним патріотизмом (на прикладі російського православ'я) надзвичайно влучно охарактеризував А. Карташов. На його думку, етатизм передбачає не лише визнання особливої місії певного народу й держави, спрямованої на врятування всього світу, але й визнання царя – правителя цієї країни царем усіх християн [5, с. 112]. У даному випадку йдеться про месіанство російських народу, держави та царя, коли вони виступали захисниками не лише православ'я, але й народу та його віри. Відтак будь-яка загроза Православній Імперії сприймалася не лише як прагнення завоювати державу, але й як бажання знищити православ'я та підкорити народ-богоносець силам зла.

Після втрати Константинополем етатистської харизми його місце поступово було зайнято московським православ'ям, що висунуло гасло „Об'єднання єдиновірців” під проводом Москви. Отже, надалі етатистська ідея трансформувалася в протистояння еллінізму та славізму (ідея „Другого” та „Третього” Риму). Відтак доктрина константинопольської мегаломанії поступилася місцем доктрині панславізму, яка втілилася у відомому й актуальному дотепер у Росії лозунгі «Православ'я, Самодержавство, Народність». Принагідно зауважимо, що ідеологія „Третього

Риму” сприяла оформленню ідеології Російської централізованої держави, в тому числі щодо католицьких впливів. Серед „неоетатистських” ідеологій слід відмітити проект „Четвертого Риму” – утворення неовізантійської імперії російського зразка на території Туреччини.

Слід зазначити, що принципи етатизму негативно оцінюються більшістю православних священників, які вбачають у них форму християнського тоталітаризму та своєрідне гротескне викривлення теократичної ідеї, що реалізовується „поза межами церковної огорожі”. Серед аргументів, які наводяться на користь „неправославності” етатизму, називається тлумачення його як спроби зовнішнього оволодіння історичним процесом, що супроводжується загостренням внутрішніх суспільних конфліктів [4, с.431-434]. Окрім цього, в даній ідеології відбувається етноцентрична трансформація соборної ідеї, коли народ виступає як надіндивідуальна позачасова органічна єдність „соборних особистостей”. Його єдність розуміється не лише як єдність долі общини, а як єдність у вірі та істині. Відтак народ стає носієм національно-державної ідеї, яка виступає центральним фактом його самосвідомості. Захист цієї «над особистісної» ідеї призводить до культивування антиперсоналістичних та етноцентричних настроїв суспільства. Заради „вищої” мети дозволялося „жертвувати” окремими особистостями, що створює підґрунтя для ідеологічного виправдання тоталітарних режимів.

Етатизм можна вважати згубною ідеологією як для релігії, так і для суспільства, адже він не гарантує відтворення „правдивої” релігії й разом з тим, виступає „прагненням певної групи захиститися від великого складного суспільства” [9, с.156]. Не випадково він суголосний з православним фундаменталізмом в його найбільш принципових позиціях: антиекуменізмі і особливо антикатолицизмі; критиці модерну та всіх його проявів, пов’язаних із сучасними формами суспільного життя. Погодимось з думкою К. Костюка, який зазначає, що православний фундаменталізм, невід’ємною компонентою якого є етатизм, можна вважати закономірним виявом родової моралі, спрямованої на захист цілісності роду перед „загрозами” актуального сьогодні звільнення особистості з-під влади общини [7, с.146–147]. Про це свідчить, зокрема, нищівна критика з боку фундаменталістів соціальних цінностей та інституцій, які сприяють такому звільненню, а саме: свободи совісті, демократії, громадянського суспільства, приватної власності тощо. Як справедливо зауважував з цього приводу О. Мень, такі процеси стають реакцією на руйнування національних цінностей, коли цілком спекулятивно комуністи підмінювалися монархією, а партія – церквою в тому вигляді, в якому вона була до революції [10, с.446].

В цьому контексті показовим є зв’язок православних фундаменталістських доктрин з такими начебто несумісними ідеологіями, як націонал-шовінізм і комунізм. Так, представники

вищезазначених суспільних сил одноставно наголошують на „інакшості” й „несумісності” цивілізаційних та моральних цінностей Заходу і Сходу, говорять про „католицьку загрозу” як загрозу існуванню не лише православної духовності, але й наших (очевидно слов’янських – Н.І.) народів [14]. Насправді, такий зв’язок є свідченням ситуативного об’єднання вищезгаданих сил перед обличчям спільного ворога – Західної цивілізації, яка для комуністів означає ворожу систему імперіалізму, а для націонал-шовіністів та монархістів – чужу й агресивну стосовно до їхніх ціннісних пріоритетів секулярно-глобалізовану соціальну парадигму. Крім того, „прагнення зберегти існуючий спосіб життя і гомогенність соціальної реальності шляхом недопущення чужих для певної країни чи регіону соціокультурних цінностей” [2, с.358] постає квінтесенцією фундаменталістського світогляду й виступає виявом ксенофобних настроїв у суспільстві.

Наочним прикладом означених тенденцій вважаємо політичну позицію Російської православної церкви та Української православної церкви Московського патріархату (яку, на наш погляд, більш правильно називати Російською православною церквою в Україні). Російська церква ніби то висловлюється у дусі православного патріотизму. Вона декларує вимоги любити власну батьківщину, що має територіальний вимір, та своїх братів по крові, які живуть по всьому світу. Застерігає від негативних проявів національних почуттів: агресивного націоналізму, ксенофобії, національної виключності, міжетнічної ворожнечі, рішуче заперечуючи поділ народів на кращі та гірші. Водночас говорить про переваги моноконфесійного православного товариства, яке у межах однієї нації, громадянської або етнічної «може сприйматися як єдина община віри – православний народ». Водночас, ця церква, як у себе на батьківщині, так і за кордоном, все частіше висловлює думку про необхідність відновлення державного статусу православ’я. Підтвердженням таких намірів РПЦ, а отже, УПЦМП виступає концепція „багатополярного товариства”, висунута на протигагу католицькій доктрині „об’єднання від Атлантики до Уралу християнської Європи” [6]. Згідно з цією концепцією, протистояння експансії західних ідеологій може відбутися лише за умов утворення союзу релігії та політики (тобто, повернення до симфонії влад. – примітка наша. – Н.І.). Серед стратегічних цілей Церкви – відновлення та поширення православних цінностей через «збирання земель», що традиційно належали до православного світу. Осередком цього «збирання» цілком у месіанському дусі проголошується Росія, що свідчить про зростаючу етатизацію російського православ’я.

Говорячи про етатистський потенціал українського православ’я, навряд чи можна стверджувати, що їй притаманний етатизм. Слід урахувати традицію „київського християнства”, яке до X-XIII століть мало низку специфічних рис, відмінних від візантійського чи російського християнства. Київська церква тривалий час не віддавала переваг ні східній, ні західній формам

церковної організації, а християнство на Русі не можна було назвати візантійським чи римським, а руським. Ця обставина значно трансформувала специфіку самовиявлення компонент учення візантизму на українському ґрунті. Так, на думку В. Єленського, дотепер українцям властива толерантність до іновірців, яка обумовлена відносною слабкістю українського націоналізму й відсутністю в ньому жорсткої конфесійної ідентифікації, що серйозно підриває можливості встановлення релігійної монополії. „Етатизації” українського православ'я заважає й те, що Український національний міф значно менше пов'язаний з релігією [3, с.16], відтак стає неможливою абсолютизація його релігійної компоненти.

Вагому роль у формуванні антиетатистського спрямування соціальних догматів київського християнства мала і відданість останнього соціальним ідеалам паулінізму. Так, основна ідея паулінізму полягала в проголошенні рівності всіх людей перед Богом, що виключало будь-яку дискримінацію людини за соціальною чи національною ознакою. Ідея рівності всіх людей та заперечення месіанського призначення окремих націй набула подальшого розвитку в працях митрополита Іларіона, К. Смолятича тощо. Крім того, як слушно зауважив А. Річинський, основою української віротерпимості став синкретичний характер українського релігійного світогляду, на формування якого вплинули іранські, семітські, індійські, перські, грецькі, варязькі привнесення [12, с.410]. Отже, вищезазначені обставини унеможливили будь-які значні прояви етатизму на українському ґрунті.

Не містить етатистських мотивів і соціальна концепція Української православної церкви Київського патріархату. В «Декларації Ювілейного Помісного Собору Української православної Церкви Київського Патріархату» УПЦКП відмічає власну роль у більш як тисячолітній традиції українського православ'я та формуванні самобутньої української національної ментальності. Свою місію вбачає в спасінні українського народу, плеканні любові до української землі, народу та рідної мови. Втім, наголошується в документі, здійснення цієї місії потребує діяльного ставлення до захисту української держави від супротивника, праці на благо Вітчизни, турботи про благоустрій і добробут народу [16, с.11]. Визнається церквою й право українського народу на національно-визвольну війну, що надає її позиції патріотичного й антисіхастського звучання. Водночас у «Декларації» заперечуються будь-які релігійні месіанство й етноцентризм через визнання нею вселенського характеру православ'я та легітимності «багатьох Помісних (тобто Автокефальних Церков), об'єднаних єдиним віровченням і християнською любов'ю» [16, с.10]. Це засвідчує антиетатистські настрої та відданість духовній традиції українського православ'я з боку цієї церкви.

Висновки

Виникнення православного етатизму стало наслідком руйнування ідеї християнського універсалізму, що ґрунтувався на римській ідеї священної держави, об'єднаної єдиним Богом, єдиними цінностями та єдиною метою. Наслідком культивування ідеї етатизму в суспільному житті виступає монополізація церквою духовного життя соціуму, коли церква проголошує себе центром соціального життя та вихователем нації, єдиним носієм духовної традиції народу й істинних цінностей, захисником істинної віри. Найбільш загрозливим виявом етатистської ідеології є те, що, обґрунтовуючи доктрини „збирання земель”, „захисту єдиновірців”, „захисту істинної віри”, вона, насправді виступає приводом для зовнішньої експансії, а відтак служить інструментарієм для досягнення політичних цілей.

Список літератури

1. Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана); / Пер. с итал. / А. Донини – М.: Политиздат, 1989. – 365 с.
2. Дротянко Л. Г. Феномен фундаментального і прикладного знання (Постнекласичне дослідження) / Л. Г. Дротянко – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу, 2000. – 423 с.
3. Єленський В. Релігійна свобода і національна ідентичність: Україна / В. Єленський // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – 2002. – № 6. – С.14–21.
4. Зеньковский В., прот. Апологетика / В. Зеньковский – М.: Лепта-Пресс, 2004. – 543 с.
5. Карташов А. В. Очерки по истории русской церкви / Карташов А. В. – М.: Наука, 1991. – 576 с.
6. Кирилл, (Гундяев), митр. Смолен. и Калинин. Обстоятельства нового времени: либерализм, традиционализм и моральные ценности объединяющей Европы // НГ – Религии. 26.05.1999.
7. Костюк К. Н. Православный фундаментализм / К. Н. Костюк // Полис. – 2000. – № 5. – С.133–154.
8. Костюк К.: Три портрета. Социально-этические воззрения в Русской Православной Церкви конца XX века (митрополит Иоанн Снычев, протоиерей Александр Мень, митрополит Кирилл) // <http://www/civitasdei.boom.ru/person/dreinamen.htm>.
9. Марчишак А. Православный фундаментализм як відповідь на глобалізацію / А. Марчишак // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: 36. Наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – № 14. – С.152–158.
10. Мень А. Культура и духовное восхождение / А. Мень. – М.: Искусство, 1992. – 456 с.
11. Ориген. Против Цельса; Пер. с греч. / Ориген. – М.: МГУ, 1996. – 336 с.
12. Річинський А. В. Проблеми Української релігійної свідомості / Упорядники А. Колодний, О. Саган. – Терн.: Укрмедкнига, 2002. – 448 с.
13. Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / О. Н. Саган. – К.: Світ Знань, 2004. – 912 с.
14. Симоненко П. Комуністи про церкву та її роль у житті України / П. Симоненко // Голос України. – 1999. – 26 травня.
15. Флоровський Г., прот. Догмат и история / Г. Флоровський – М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства. – 1998. – 487 с.
16. Церква і світ на початку третього тисячоліття. Декларація Ювілейного Помісного Собору Української православної Церкви Київського Патріархату 9-10 січня 2001 р. (документи і матеріали). – К.: Вид. відділ Укр. Пр. Церкви Київського Патріархату, 2001. – 60 с.

В статье исследуется ценностная парадигма этатизма в единстве догматической и политической составляющих. Посредством ретроспективного анализа раскрываются механизмы трансформации универсалистских и патриотических интенций христианства в этатистскую идеологию. Обосновываются наиболее значимые проявления этой идеологии с позиций их влияния на духовную ситуацию современного общества и авторитет самой церкви.

N. Ishchuk

ETATISM AS A RELIGIOUS DOCTRINE AND POLITICAL IDEOLOGY

This article examines the paradigm of values of etatism in the unity of dogmatic and political components. The mechanisms of transformation of universalist and patriotic intentions of Christianity into the etatist ideology are revealed through a retrospective analysis. The most important manifestations of this ideology are grounded in terms of their influence on the spiritual situation of modern society and the authority of church.